

SECTION 1. COMPARATIVE-HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

10.46299/ISG.2022.MONO.PHILOL.2.1.1

1.1 Мовне підґрунтя взаємозв'язку понять дім і родина як ментальної універсалії

Належачи до основного словникового фонду, лексема *дім* розвивала і розширювала свою семантику впродовж історії української мови. У “Словнику старослов'янської мови східнослов'янської редакції”, що охоплює лексику XI-XII ст., лексема *домъ* засвідчена у значеннях: 1) “будівля, яка є житлом родини”; 2) “будівля культового призначення”, “храм” у словосполученні *домъ божи*; 3) “люди, що мешкають в одному домі, родина”; 4) “представники різних поколінь однієї родини, народу”; “владна династія” [1, с. 91].

У “Матеріалах до словника давньоруської мови за писемними пам'ятками” І. Срезневського, де тлумачиться лексика слов'янських писемних пам'яток до IV ст., засвідчується, що слово *домъ* у т. зв “давньоруській” мові мало широкий семантичний спектр, позначаючи споруду, житло, двір, комплекс дворових будівель, майно, господарство, рід, сім'ю, храм, церкву та ін. [2, I, 699].

Усю цю палітру значень успадкувало слово в староукраїнській мові, збагатившись й деякими новими, як-от: “житло, оселя, мешкання”, “будинок, споруда”, “садиба, двір, господарство”, “вотчина, маєток”, “плем'я, народність”, “родина”, “родина з прислугою; мешканці дому; люди, що живуть в одному приміщенні”, “храм”, про свідчать глоси в Актовій книзі XVI ст.: “Продад дом свой власный з будынком”, “Домъ зо всем будованем”, “Приходячи къ дому своему, просил насъ у господу”, “всѢмъ домоу, то есть з всею челѢ(д)кою и з дѢтьми” [3, с. 14].

У сучасній українській мові розгалужена семантика слова *дім* визначається в академічному тлумачному словнику з переконливими ілюстраціями у такий спосіб: “1. Будівля, призначена для житла або для розміщення різних установ; будинок. 2. Приміщення, в якому живуть люди;

житло. 3. Приміщення, люди, що в ньому живуть, та їх господарство // Про сім'ю або людей, що живуть в одному приміщенні. *Я йду, а може, саме у цю хвилину ввесь дім вже знає страшну новину ...* 4. рідко. Монархи одного роду, що послідовно замінювали один одного. *Більшість європейських держав була зайнята питанням про долю іспанських володінь у зв'язку з очікуваною смертю престарілого і бездітного іспанського короля, який походив з австрійського дому Габсбургів*" [4, II, 306]. Отже, лексикографічно засвідчено, що в сучасній українській мові лексема *дім* зберігає давні значення і будівлі, і сім'ї, яка в ній мешкає, тобто, позначає і контейнер, і його вміст.

Виходячи з того факту, що російське слово *дом* має два українські відповідники – *дім* та *будинок*, В. Манакін під рубрикою “Відмінності на тлі подібних лексико-семантичних відповідників багатозначних слів” зіставив значення російського *дом* та українського *дім*. У результаті дослідження автор дійшов висновку, що з погляду членування дійсності (тобто, ономасіологічного) у сучасних рос. *дом* і укр. *дім* збіглися чотири семи, а саме: “житлова будівля”; “житлове приміщення”; “родина”; “монархічна династія”. Також автор зазначає, що, за свідченням словників, рос. *дом*, що має значення “родина, люди, що живуть разом, одним господарством” співвідносне з укр. *дім* “родина або люди, що мешкають в одному приміщенні”, у той час коли рос. *дом* “господарство окремої родини” лише частково покривається значенням укр. *будинок* “приміщення, люди, що в ньому живуть, та їхнє господарство”. До вказаних відмінностей додається варіювання за можливими семантичними конфігураціями на мовному рівні значення “родина”, як-от, наприклад, у такому російськомовному контексті, як: *он принадлежал к хорошему дому* (додамо рос. *дружить домами, друг дома*), відсутніх в українській мові, а також суттєві відмінності у словотворенні, фразеології та на інших рівнях зіставляваних слів [5, с. 77].

У південнослов'янських мовах лексеми, споріднені з українським словом *дім*, здебільшого вживаються на позначення вмісту, а контейнер позначається похідними від псл. **koṭja*, пор. срб. *кућа*, хрв. *kuća*, босн. *kuća*, чрнг. *куча*, слн.

kóša, hiša, болг. *къща*, м. *куќа*. Так, до прикладу, у болгарській мові семантика слова *дом* залишилася найбільш архаїчною або ж пізніше перемістилася у значення, належні до соціальної сфери, такі, як “родина, родинний затишок”, “будинок разом з мешканцями”, про що свідчать популярні паремії *създавам си дом, огнище, семейство* “в’ю собі гніздо” [6, с. 197] та дериват *домокиня* “господиня дому”. У предметному значенні “будинок” та “заклад” виступає слово *къща*, пор.: *издателска къща* “видавничий дім, видавництво”. Отже, у болгарській мові лексема *дом* зберігає соціальну семантику вмісту, у той час коли дім як вмістище, контейнер позначається спільним для південнослов’янських мов утворенням *къща*.

У сербській мові так само південнослов’янізм *кућа* вживається з семантикою “дім, будинок”, утворюючи численні словосполучення, де виступає як у значеннях соціальних угруповань, так і як споруда-контейнер, як-от: *робна, трговачка кућа* “торговий дім”, *луда кућа* “божевільня”, *краљевска кућа* “королевська династія”, *вечна кућа* “могила”; *ни куће, ни кућишта* “ні кола, ні двора”, *лепа кућа* “пристойне товариство”; *кућити кућу* “придбати господарство”; *кућани* “домочадці”; *кућих* “знатна, родовита людина”. У той самий час спільнослов’янський індоєвропеїзм *дом* уживається сербами у значеннях: 1) “родина”; 2) “батьківщина”; 3) “палата парламента”; 4) “місце зібрань, клуб”, про що свідчать численні словосполучення: *официрски дом, дом за сирочад* “дитячий будинок”, *дом за старце* “будинок пристарілих”, *студентски дом* “гуртожиток”; 5) “династія”; *девојка од дома* “дівчина з порядної родини” (тобто не безрідна, не з вулиці), отже, наявність дому – гарантія порядності. [7, с. 96, 232]. Таким чином, лексеми *кућа* і *дом* виступають тут майже повними синонімами у значеннях “будинок”, “заклад”, “рід”.

У македонській мові форма *куќа* має значення “дім”, а також “храм”, проте в інтегральному значенні родини, батьківщини та народу, нації вживається слово *дом*, пор.: *Македонски дом*.

У ході дослідження способів номінації споруд виявлено, що перенесення значення за семантично-транспозитивною метафоричною інклюзивною

моделлю “родина – дім”, що є конкретним втіленням моделі “контейнер – вміст” ілюструється численними фразеологізмами в багатьох слов’янських і неслов’янських мовах, серед яких можна назвати такі: п. *zalożyc dom* “одружитися” (досл. “закласти дім, тобто створити сім’ю”);) схром. *a strica casa cuiva* “розбити чийось сім’ю” (досл. “дім”); *casă grea* “велика обтяжлива родина” (досл. “важкий дім”); *a fi la casa lui* “бути заміжньою” (досл. “бути у його домі”); *a ține casă cu cineva* “бути одруженим, заміжньою” (досл. “вести з кимось дім”) [8, с. 71]. Подібну семантику має і рум. *a se căsători* “одружитися” (букв. “одомашнитися”), *căsătorit* “одружений” (букв. “одомашнений”); *talpa casei* “господар дому” (досл. “підшва (основа, фундамент, підвалини) дому”); *a fi stîlpul casei* “бути господарем дому” (досл. “стовпом, опорою дому”), нгр. *κολόνα του σπιτιού* “господар дому” (досл. “стовп дому”). Поляки про заміжню жінку говорять: *pani X z domu Y* – “уроджена пані X, з родини Y” [9, с. 137].

В інтернаціональному фразеологізмі *Вити собі гніздо* з переносним значенням “ставати господарем власного дому, створювати родину” дім метафорично уподібнюється до гнізда на основі семи “ємність, контейнер” для позначення вмісту, яким виступає родина, що створює цілісний переносний образ дому як родинного гнізда. Наведений вираз має паралелі в усіх досліджуваних мовах карпато-балканського континууму, пор.: алб. *të ndërtuar një fole*, болг. *изгради гнездо*, гр. *χτίσω μια φωλιά*, мак. *си изградат гнездо*, п. *budować gniazdo*, рум. *construi un cuib*, словц. *stavať hniezdo*, словн. *graditi gnezdo*, срб. *гради, свијати (савијати) гнездо* = *кућити кућу, оснивати дом и породицу*, хрв. *izgraditi gnijezdo*, уг. *épít fészket*, ч. *stavět hnízdo*.

Інтернаціоналізмом є й новогрецький вираз *Είναι φίλος του σπιτιού* – “Бути другом дому (тобто його мешканців)”. Популярне новогрецьке привітання *Χαίρετισμούς στο σπίτι!* “Привіт дому (тобто мешканцям)” містить те ж саме перенесення семантики з контейнера на вміст, що й одне з найдавніших із відомих – біблійному привітанні *Мир дому цьому!* На цій підставі також утворене метонімічне перенесення значення у відомому у багатьох мовах виразі *зібрався весь дім* – тобто, усі його мешканці, родина.

У. Еко досліджував архітектуру як показовий знаковий код матеріальної культури у векторі розвитку символічної знаковості від ужиткової функціональності. Видатний італійський семіолог культури детально розкриває механізм надбання артефактами матеріальної культури метафоричних значень на прикладі дому таким чином: “Печера спершу одержує значення притулку, а з часом набуває значень “родина”, “колектив”, “безпека” [10, с. 216].

Найдокладніше походження індоєвропейської лексики *dom* дослідив Е. Бенвеніст у класичній праці, присвяченій вивченню індоєвропейських соціальних термінів, де аналізуються найдавніші назви угруповань людей, заснованих на генеалогічних відношеннях [11, с. 196]. Французький індоєвропеїст диференціює ієр. основи **dem-* “будувати, творити”, **dom-* “приборкувати, одомашнювати” і **dem-*, який дав назву найменшій соціальній одиниці “дім”, звідки, на його думку, походить лат. *domus*. Е. Бенвеніст тлумачить первісне значення слова *domus* виключно в соціальному плані як групу людей, аргументуючи це відсутністю прослідків у нього первісних матеріальних значень у соціальних. Якщо Е. Бенвеніст має рацію, то сучасне найменування *дім*, відоме у більшості індоєвропейських мов, постало в результаті метонімічного перенесення з вмісту – “соціальна одиниця, родина” на ємність – “споруда, де родина мешкає”.

В. Іванов і Т. Гамкрелідзе принципово в цілому погоджуються з Е. Бенвеністом, зауважуючи проте, що спільноіндоєвропейська лексема **t'om-* у значенні “дім”, “будівля” спочатку позначає елементарну соціальну одиницю індоєвропейських племен, що передбачає об'єднання та спільне мешкання людей, пов'язаних певними родинними зв'язками. Таким чином, дім – це житло, що об'єднує людей за певною соціально-родинною ознакою, з господарем дому і челяддю. Проте радянські індоєвропеїсти не погодилися з деякими етимологічними висновками французького вченого: “Усупереч думці Е. Бенвеніста, основу **t'elom-* “дім” можна етимологічно пов'язати з коренем **t'em-* “будувати, споруджати”, гр. *δέμω* “будую”. У такому тлумаченні ієр. основа **t'elom-* несе в собі значення “збудоване житло, під дахом якого мешкає група

людей, пов'язаних між собою соціально-родинними стосунками” [12, II, 742]. Відтак, наразі в науці співіснують два варіанти реконструкції архаїчної індоєвропейської моделі розвитку семантики лексеми *дім*: за Е. Бенвеністом, *дім* – це перш за все його мешканці (вміст), за В. Івановим і Т. Гамкрелідзе, *дім* – це збудоване (каузація) житло (ємність), де мешкає родина (вміст).

Отже, незаперечним залишається той факт, що саме із соціальною (родинною) домінантою у сучасних індоєвропейських мовах пов'язана первісна семантика слова *дім*, що успадкувала спільний архетип. З іншого боку, для підтвердження ідеї про спільність походження назв дому і родини, очевидно, необхідно переконатися, чи походження та семантика слова *сім'я* має зворотний зв'язок з поняттям “дім”.

Автори “Етимологічного словника української мови” з посиланням на словники М. Фасмера [13 III, 600], О. Брюкнера [14, с. 489] та на працю О. Трубачова “История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя” [15, с. 164-165] виводять українське слово *сім'я*, р. *семья*, бр. *сям'я*, (також додамо болг. *семејство*), др. *сѣмиа* “челядь, домочадці, родина; чоловік, жінка”, стсл. *сѣмиа* від псл. **sěťja*, що вважається спорідненим з лит. *šeimà, šeimyna, šeimóna* та лтс. *sáime* “сім'я, домочадці”, прус. *seimīns* “челядь”, гот. *haims* “селище”, двн. *heim* “батьківщина”, нім. *Heim* і англ. *home* “дім”, фр. *hameau* “сільце”, дгр. *κόμη* “селище”, які виводяться від пра-і.є. **k̑oim-*, утвореного від кореня **k̑ei-* “лежати”, з яким споріднені також гр. (F)*οἰκέω* “живу, мешкаю”, гр. (F)*οἶκος* “дім, сім'я, рід”, іє. **uoik* “рід”; сюди ж долучається двн. *hīwo* “чоловік” та *hīwa* “дружина”, лат. *cīvis* “громадянин”, дінд. *śēvaḥ* “милий, дружній”, *śiváḥ* “інтимний, привітний, люб'язний” [16 V, 254].

Отже, слово *сім'я* у його словотвірних та фонетичних варіантах властиве для східнослов'янських і болгарської мов, що може говорити про його книжне церковнослов'янське походження. Слово має первинне значення в старослов'янській мові “челядь”, “домочадці”, “працівник”, “слуга”, “раб”. Оскільки усіх цих людей: і родичів, і хатніх працівників – об'єднувало те, що

вони жили під одним дахом, в одному домі й вели спільне господарство, тож на цій підставі вони називалися сім'єю.

Для сучасної української мови більш уживаним є слово *родина*, ніж *сім'я*, яке останнім часом сприймається певною мірою як архаїзм або росіянізм і вживається здебільшого у спеціальних термінологічних значеннях, традиційних класифікаціях тощо. В укладеному за радянських часів “Словнику української мови” слово *сім'я* тлумачиться за допомогою слова *родина*, практично виступаючи до нього синонімом. Стаття явно вимагає доопрацювання і у відповідності з живим мовленням, оскільки в ній не завжди зазначаються переносні та термінологічні значення, а іноді вони змішуються, а саме: “1. Група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родина. 2. *кого або з означ., перен.* Група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; родина. // у знач. присл. *сім'єю*. Дружно, згуртовано. 3. Група тварин, птахів, що складається з самця, однієї або кількох самиць та малят. // Окрема група бджіл, що складається з робочих бджіл, матки і трутнів; рій. // Група рослин одного виду, що ростуть поруч і часто мають спільні коріння чи грибницю. // *перен.* Сукупність однорідних, подібних між собою предметів, явищ. *Всю численну сім'ю струмків вбирає в себе оцей могутній бурхливий потік, що мчить з висока, десть із-за хмар; Рівнянням сім'ї плоских ліній називається рівняння між двома поточними координатами, що залежить від деякого числа довільних параметрів.* 4. *лінгв.* Група споріднених мов, об'єднаних спільністю походження. Українська мова, разом з російською і білоруською, належить до східної галузі слов'янської групи індоєвропейської сім'ї мов” [17, с. 224].

Як би не тлумачилось слово *сім'я*, етимологія вказує на його спорідненість з германським коренем *heim*. Англійські етимологи вважають сучасне англійське найменування дому успадкованим з давньоанглійської мови (приблизно у 725 р.) у формі *hām* на позначення житла, дома, селища, близько 1225 р. фіксується форма *hom*, у 1100 р. – *ham*, що вважається спорідненою із давньофризьким *hām* “дім”, “селище”, давньосаксонським *hēm*, середньонідерландським і сучасним

нідерландським *heet* “дім”, двнім. *heim*, сучасним німецьким *Heim*, дісл. *heimr* “місце проживання”, “світ”, (швед. *het*, норв. *heim*, дан. *hjem*), а також гот. *haims* “селище”, що пов’язане з протогерм. **Haīm-*. Як споріднене наводиться також гр. *κόμη* “селище”, дірл. *sōim*, *sōet* “дорогий, коханий”, давньопруськ. *seimīns* “господарство, слуги, раби” [18, с. 487]. Спільною балто-сло’вяно-германською основою була форма **koīm-*, від якої розвинулось зокрема лит. *kaimas* “селище”. У давньогерманській мові за законом Грімма спільне *koimos* перетворилося на *haimaz*. Від цієї основи походить нід. *kooi* “лежанка”, звідки виникло східнослов’янське *койка*. А в праслов’янській мові відбулася монофтонгізація дифтонга, *oi* перетворилося на передньоязиковий монофтонг, що позначали пізніше буквою ѣ, приголосний К закономірно перейшов у С подібно до інших мов групи сатем.

Поза тим, не можна вважати випадковим, що синкретизм значень “родина” і “дім” спостерігається не лише в індоєвропейських мовах.

Так, давньоєврейське *bait* (звідки походить композитна назва міста *Бетлехем* або у грецькій фонетичній модифікації *Віфлеєм* “хлібний дім”), споріднене з фінікійським *beth* “дім”, (відомим як друга частина слова *alphabet*, де перша частина *aleph* мала значення “бик” і спершу піктографічно зображалася як голова бика, що з часом схематизувалася у форму першої букви алфавіту А, а друга мала значення “дім” і схематично зображалася як дім, що поступово перетворився на літеру В), позначало широке коло семантично пов’язаних між собою понять: дах, родину, житло, будівлю, певне місце, а також явища, дотичні до культурної організації життя: господарство, побут сім’ї або народу, спадщину, ієрархію, порядок. Свідченням метафоричного перенесення є біблійне привітання “*мир дому цьому*”, вочевидь, адресоване не до споруди, а до її мешканців.

У тюркських мовах, зокрема, в турецькій та азербайджанській, дім і родина також позначаються одним словом *ev*.

Так само і в китайській мові значення “родина” і “дім” позначаються одним ієрогліфічним ключем. Так само в японській мові ієрогліф “дім” входить у зображення поняття “родина”.

У висновках слід зазначити, що, проведений аналіз семантики та походження найменувань дому та родини в досліджених мовах показав їхній синкретизм на рівні номінації, що дозволяє припустити, що йдеться про давню доіндоевропейську ментальну та семантичну універсалію, за якою асоціюються дім як контейнер, оболонка і родина як соціальна одиниця та вміст дому.

Найменування дому та родини в різних генетично неспоріднених мовах утворені метафоричним шляхом способом перенесення назви з контейнера на його вміст або в зворотному напрямку.